

## ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԴՊԻՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVIII Դ.)

Մատենադարանի № 6691 ժողովածուն, որը ընդամենը 8 փոքրադիր թերթերից է բաղկացած, իրենից ներկայացնում է մի ժամանակագրություն: Բուն ժամանակագրությունը խորագիր չունի և գտնվում է ժողովածուի 3ա—8ա էջերում: Ժողովածուի սկզբի և վերջին մնացած էջերում, ժամանակակիցները՝ գրիչը՝ Ստեփանոս Գյումուշխանեցին և Մանվել Սևակիրը (էջ 2ր), 1793 թվից մինչև 1799 թիվը տեղի ունեցած մի շարք դեպքերի նշումներ են կատարել, որը նույնպես տեղավորում ենք ներկա հրատարակության մեջ:

Բուն ժամանակագրությունը կարելի է ասել եզակի երևույթ է իր տեսակի մեջ, այն իմաստով, որ հանդիպում ենք ոչ թե դեպքերի հաջորդական, այլ նրանց այբբենական կարգի՝ Ա—Ք շարադրության հետ: Այդ պատճառով ժամանակագրությունն ընդգրկում է նույնիսկ նախաքրիստոնեական շրջանին վերաբերող տեղեկություններ, որոնք հայտնի պատճառով չեն կարող պատմական լուրջ վկայությունների դեր կատարել: Ժամանակագրությունը վերջանում է 1762 թվի մայիսի 11-ին Կ. Պոլսում տեղի ունեցած հրդեհի վկայությամբ: Ժամանակագրության հեղինակի հարցը հնարավոր է պարզել ժողովածուի 8-րդ էջում պահված առաջին գրչի հիշատակարանի վկայությամբ: Վերջինս ժամանակագրությունը կազմելուց 3 տարի հետո՝ 1766 թ. փետրվարին, ընդօրինակել է այն և վերջում թողել իր հիշատակարանը, ոքտեղ կարդում ենք.

«Ժամանակացոյ պատմութիւնքս այսոքիկ ի գրուածոցն Տիրացու Պաղտասարին ընդրեալ գրեցան ձեռամբ յԱկնայ Պետրոսեան Ստեփանոս ամիրային. ոչ զքանքուն օրինակին այլայլելով, այլ զոմանց իրաց զպատմութիւն գիտել կամելով, որոյ և քուն այբբենակարգ պատմութիւնն եղեալ է իբր երկիցս այսքան ճհարկաւորսն, օրինակեալ 1215 Հայոց թուին ի փետրվարի ամսոցն»:

Այսպես, մեզ համար պարզ է դառնում ժամանակագրության հեղինակի անունը: Վերոհիշյալ Տիրացու Բաղդասարը և ժամանակագրության մեջ հիշատակված Մալղարացի Աստուածատուրի նահատակության (1710 թ. հունվարի 10, երեքշաբթի) չափածո պատմության հեղինակը կարծում ենք միևնույն անձնավորություններն են:

Եթե նկատի ունենանք Տիրացու Բաղդասարի բանաստեղծական այս ձիրքը մի կողմից և վերջինիս ու XVIII դարի հայտնի տաղերգու Բաղդասար Դպրի կյանքի ժամանակագրական նույն սահմանները մյուս կողմից, կարծում ենք,

որ այդ երկու հեղինակները նույն անձնավորություններն են<sup>1</sup> Ինչպես ասացինք, ժամանակագրությունն իր կառուցվածքի շնորհիվ ընդգրկել է նաև նախաքրիստոնեական շրջանին վերաբերող վկայություններ։ Մի շարք տվյալներ անկասկած ճիշտ չեն, օրինակ. Արիստոտելին, Ներսես Պարթևին, Մեսրոպ Մաշտոցին, Հոհան Մանդակունուն, Գրիգոր Նարեկացուն, Ներսես Շնորհալուն, Հով. Սարկավազին և ուրիշներին վերաբերող տվյալները։ Ժամանակագրության մեջ հանդիպում ենք տրադիցիոն պատմագրությունից փոխ առնված վկայությունների՝ Արգար Թագավորի, էջմիածնի հիմնարկման, Գրիգոր Լուսավորչի կաթողիկոս օծվելու մասին և այլն։ Սակայն հին շրջանին վերաբերող որոշ վկայություններ էլ կան, որոնք մասնագետներին խորհելու առիթ պետք է տան. օրինակ. «Ղազար Փարպեցի արար ժամանակագրութիւն 507 Քրիստոսի թուին»։ Այսպիսի մի վկայության նույնպես հանդիպում ենք Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեջ<sup>2</sup> Հավանաբար Տիրացու Բաղդասարը օգտվել է Սամվել Անեցուց, միաժամանակ հնարավոր է սակայն, որ իրար համապատասխանող վերոհիշյալ վկայությունները ծագել են մի երրորդ՝ մեզ անհայտ աղբյուրից։ Մի այլ օրինակ. համաձայն ժամանակագրության, Գրիգոր Լուսավորչը ծնվել է 257 թվին. մի հավանական վկայություն, որը բավական տարբերվում է տրադիցիոն պատմագրության տվյալներից<sup>3</sup>։

Նթե մի կողմ թողնենք հեղինակի ժամանակաշրջանին վերաբերող վկայությունները, որոնք բավական հետաքրքիր են և վստահելի, ժամանակագրության մեջ հանդիպում ենք նաև այնպիսի տվյալների, որոնք տեղի են ունեցել հեղինակից դարեր առաջ, բայց վերջինիս վկայությունների խսկությունը հաստատվում են պատմագրական այլ աղբյուրներով, այսպես՝ ժամանակագրությունը հիշում է «Մեծ սիրկիւն (իմա աքսոր) Սասմբօլու, հայոց 1084, (1635) մայիսի 15»։

Այս տեղեկությունները հաստատվում են ինչպես Գրիգոր Դարանաղեցու<sup>4</sup> այնպես էլ վերջինիս աշակերտ՝ Միհասի և ուրիշների կողմից<sup>5</sup>։

Նման վկայությունների մեջգերումը կերելի և շարունակելի<sup>6</sup>։

Այստեղ գտնում ենք նաև Կ. Պոլսի պատրիարքների աթոռակալության մանրամասն ցանկը, ինչպես և Կ. Պոլսում և այլուր տեղի ունեցած զանազան

<sup>1</sup> Մատենադարանի գիտ. աշխատող Ա. Մնացականյանը իր «Բաղդասար Գպիկ» անտիպ աշխատության մեջ նույն կարծիքն է հայտնել։ Մեր առաջին խնդրանքը ընկ. Մնացականյանը իր անտիպ աշխատությունը տրամադրեց մեզ, որի համար հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը։

<sup>2</sup> «Սամուէլի քահանայի Անեցույ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց» Վաղարշապատ, 1893 թ. էջ 72։ Հմմ. Տաշյան «Ծնունդի հայերէն ձեռագրաց» Վիեննա, 1895 թ. № 65, էջ 292։

<sup>3</sup> Գրիգոր Լուսավորչի ծնունդը ըստ Աղաթանգեղոսի ու Մ. Խորենացու վկայությունների և Մ. Օրմանյանի հաշվումների տեղի է ունեցել 239 թվին։ «Աղգապատում», էջ 74։

<sup>4</sup> «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցույ կամ Դարանաղեցույ» Երևան, 1915, էջ 526—531։ Ամսաթիվը այստեղ հիշված է մայիսի 25։

<sup>5</sup> Պետ. Զեռադրատան № 7273 ժողովածու, էջ 71։ Հմմտ. № 3276 ժողովածու, էջ 15։

<sup>6</sup> Հմմտ. ժամանակագրության արարների Հայաստան արշավելու վկայությունը, «Պատմութիւն սրբոյն Ներսեսի և գիւտ նշխարաց» (Սոփերք Հայկականք, է. Վենետիկ, 1853 թ., էջ 43—44) վկայության հետ։ Տես նաև Հ. Մանանդյան «Մանր հետազոտություններ», Երևան, 1932 թ., էջ 23—28։

պատահարներին, նշանավոր դեպքերին, քրիստոնեական հավատի համար նահատակվածների և այլ վկայություններ:

«Ազգապատում»-ի հեղինակը որպես սկզբնաղբյուր օգտագործել է նաև Սարգիս դպիր Սարաֆ Հովհաննիսյանի «Հաւաքածոյ գրութիւնք» ձեռագիր աշխատությունը, որը Վահրամ Թորգոմյանի սեփականությունն է եղել: Վերոհիշյալ աշխատությունից «Ազգապատում»-ում մեջքերված մի շարք վկայությունները գտնում ենք առաջարկվող ժամանակագրության մեջ նույնությամբ: Եվ ուրվհետև Սարգիս դպիրը ուշ ջրջանի (XVIII դարի վերջի XIX դարի սկզբի) անձնավորություն է, քան ժամանակագրության մեր հեղինակը, ուստի ենթադրում ենք, որ Բաղդասար Դպիրի կողմից կազմված սույն ժամանակագրությունը, որպես սկզբնաղբյուր ծառայել է Սարգիս Դպրի «Հաւաքածոյ գրութիւնք» անտիպ աշխատության:

- Արդար հաւատաց ի Քրիստոս ի թուին Քրիստոսի 40, 3ա  
 Աբրահամ կաթողիկոս նստաւ, այն էր Բաղիշեցի, 1730,<sup>1</sup>  
 Աբրահամ Կրետացի, առաջնորդ Թէքիրտաղու, նստաւ կա-  
 թողիկոս 1734,<sup>2</sup>
- 5 Աթանաս հայրապետն Աղէքսանդրու էր, սարկաւազ Կիւ-  
 ր[ե]ղի Երուսաղէմայ հայրապետին, որ ընդ նմա զնաց ի սուրբ  
 Ժողովն Նիկիոյ,  
 Աթոռն Հայոց փոխեցաւ ի Սիւ թուին Քրիստոսի 1171,  
 Ի Սիսոյ դարձեալ յէջմիածին 1441,
- 10 Աղէքսանդր Զուղայեցի նստի կաթողիկոս Հայոց ի մերս  
 թուին 1156 (1707) և վախճանի 1163 (1714) նոյեմբերի 22,<sup>3</sup>  
 Աղէքսանդր Ստամպուլի ընտրի կաթողիկոս յէջմիածնի ի  
 Կոստանդինուպօլիսի ի թուին,<sup>4</sup>  
 Ամբրոսիոս հայրապետն յանդիմանէր զմեծն Թէոդոս, որ  
 15 նստաւ յամի աեառն 398,  
 Ամիրաեօլվէթ բժիշկ Ամասացի արար Գ (3) մեծ գիրք  
 բժշկականութեան, որք են՝ միֆրէտաթ, ստածուծն և աղիապա-  
 թին ի Կոստանդնուպօլիս աւարեալ, որ ի թուին Հայոց՝ ԼՄՆԱՅ,<sup>5</sup>  
 Անի առաւ ի Տաճկաց ի թուին Քրիստոսի 1030,<sup>6</sup>
- 20 Աջն սուրբ Լուսաւորչի դողացեալ եղև ի Սըսայ և տարեալ  
 յէջմիածին ի թուի[ն] Հայոց 896 (1447),  
 Առաքել վարդապետն սկսեալ է զիւր պատմադիրքն Հայոց  
 ՌՃ (1651),<sup>7</sup>  
 Աստուածածնայ Ժամուն ներքին թօխաթցուն գիմացէն մինչ  
 25 ի Քիւրհանն հիսաբին պատն փլաւ զէպ ի ծովն 1165 (1716) դեկ-  
 տեմբերի 26, շարաթ, միւհարմի 27,  
 Աստուածածնի զրսի զինն նորոգեցաւ, որ սուրբ Նիկողա-  
 յոսի խորան շինեցաւ 1161 (1712) յունիսի 24 ի Հայ[ո]ց թուին,  
 Աստուածածնի եկեղեցւոյն շինման ֆրմանն եղաւ, որ սկսան  
 30 զհիմն բանալ 1168 (1719) սեպտեմբերի 28, իսկ դեկտեմբերի է  
 (7) շինման քէվշն եղաւ, որ Հ (70) օրն շինեցաւ: Եւ դեկտեմ-  
 բերի ԺԳ (13) գիշերն Գրիգոր վարդապետն օծեց զեկեղեցին,  
 Դարձեալ ի թուին ՌՄԺԱ (1762)-ին այրեցաւ շուրջն Ժամուն 3բ  
 և ինքն մնաց, Մէրամէթին հրաման եղաւ մայիսի Լ (30), օրն  
 35 հինգշաբթի,  
 Աստուածաշունչ գիրքն Թարգմանեցաւ ի մեր լեզուս թուին  
 Քրիստոսի 460,

- Աստուածատուր վարդապետ Համատանցի նստաւ կաթուղի-  
կոս ի մէր թուին 1164 (1715).<sup>8</sup>
- Արատ պաղարի գոիքի թաշն սկսան քակել Հայոց 1160  
(1711)-ին ղեկտեմբերի Ա (1):
- 5 Արիստաղէո սուրբ հայրապետն, սրդի սուրբ Հուսուկորչին  
կատարի յԱրդէղայոսէ ի թուին Քրիստոսի 331.<sup>9</sup>
- Արիստասէլ եղև տշակերտ Պղատոնի և վարժապետ Ազէք-  
սանդրոսի մեռաւ 63 ամաւ նախքան զՔրիստոս.<sup>10</sup>
- Արկաղէոս և Ոնորիոս թաղաւորեցին ի թուին Քրիստոսի 411.<sup>11</sup>
- 10 Աւետիք վարդապետն մանդուլ եղև.<sup>12</sup> Մինսո վարդապետն  
տեղն նստաւ Ստամպուլու պաարիարդ 1152 (1703) սեպտեմբերի  
8, չորեքշաբթի.<sup>13</sup>
- Բարսեղ<sup>14</sup> և եղբայր իւր՝ Գրիգոր<sup>15</sup> և Աստուածաբանն<sup>16</sup>  
հանդիսանային ՅՀԱ (371) յօրում և մեծն Ներսէս էր ի կղզին  
15 յաքսորս:
- Դադիկ օծաւ թաղաւոր 411 (962) ի թուին Հայոց.<sup>17</sup>
- Դէորդ Սկեռացին այր գիտնական յայտ և առաքին փոխի  
առ Քրիստոս 250 Ա (1302) ի թուին Հայոց.<sup>18</sup>
- Դէորդ վարդապետն Ղափտնցի կապայ հազաւ Ստամպուլու  
20 պաարիարգութեան ի թուին Հայոց ՌՃ (1651) յունիսի 15:
- Դիրն մեր Հայոց սահմանեցաւ Քրիստոսի 423:
- Դիւտ գրոյն մերոյ Քրիստոսի 420:
- Դիւտ կաթուղիկոսն, որ եղիտ գիւալիթ Անյաղթն և զՄով-  
սէս Խորենացին, աշակերտ սրբոյն Սահակայ, նստաւ թուոյն  
25 Քրիստոսի 434.<sup>19</sup>
- Դրիգոր Հուսաւսրիչն նստի յաթոռ հայրապետութեան  
Քրիստոսի 310:
- Դրիգոր Սքանչեղործն էր ի ժամանակս Օրէղիանոսի<sup>20</sup>  
կայսերն Հռոմայ, որ նոտաւ յամին Քրիստոսի 272:
- 30 Դրիգոր Նարեկացին փոխի 422 (973) ի մեր թուին.<sup>21</sup>
- Դրիգոր Վկայասէրն, որ և Վահրամ քեռի սրբոյն Ներսէսի  
Շնորհալոյ, նստի ի մեր թուին 565 (1116).<sup>22</sup>
- Դրիգոր Արշարունեաց եպիսկոպոսն արար զմեկնութիւն և  
ընթերցուածոցն պահոց<sup>23</sup> յաւուրս Յօհան Օձնեցւոյն:
- 35 Դրիգորիս, թոռն Հուսաւորչին, սպանանի յԱղուանս ի Սա-  
նաարկոյ, Քրիստոսի 346:
- Դրիգորիս, եղբայր սրբոյն Ներսէսի Շնորհալոյն, նստաւ  
Քրիստոսի 1113.<sup>24</sup>
- Դոշ Մխիթար վարդապետն վախճանեցաւ Հայոց 662 (1213):
- 40 Եղիազար վարդապետն եղև պաարիարգ Ստամպուլու 1098  
(1649), եղև պաարիարգ Երուսաղէմի 1115 (1666).<sup>25</sup> և եղև կա-  
թուղիկոս Յէջմիածնի 1131 (1682), իսկ վախճանի 1140 (1691):
- Եւազրիոս սուրբ հայրն սարկաւազ էր Բարսեղի Կեսարացւոյն:  
Եօթանասնից թարգմանութիւնն եղև նախքան զՔրիստոս  
45 291 ամի ի յուն լեզու.<sup>26</sup>
- Էջմիածնի հիմնարկութիւնն եղև Քրիստոսի 297:

- Ըստամպօլու պարսպին մէրամէթն սկսան 1171 (1722) ապ-  
րիլի 22:
- Թագաւորութիւնն Հայոց բարձաւ ի Յանի Հայոց 513 (1064):<sup>21</sup>
- Թագաւորութիւնն Հայոց վերջին, որ ի Կիւլիկեայ, բար-  
5 ձաւ Հայոց թուին 811 (1362), որ էր Լէօնն վերջին:<sup>28</sup>
- Թաղէոս առաքեալն մկրեաց զԱրգար Հայոց Քրիստոսի  
թուոյն 40:
- Թաղէոս վարդապետ Մշէցի եղև պատրիարք Երուսաղէմի  
1198 (1749) Հայոց:
- 10 Ժողովն Ատանոյ ի թուոյն Քրիստոսի 1319:  
Ժողովն Դունայ 500 Քրիստոսի:<sup>29</sup>  
Ժողովն Եփեսոսի 431 Քրիստոսի:  
Ժողովն Կարնոյ 626 Քրիստոսի:<sup>30</sup>
- 15 Ժողովն Կոստանդնուպօլսի (1) 381 Քրիստոսի:  
Ժողովն Կոստանդնուպօլսի (2) 553 Քրիստոսի:  
Ժողովն Կոստանդնուպօլսի (3) 680 Քրիստոսի:  
Ժողովն Կոստանդնուպօլսի (4) 869 Քրիստոսի:  
Ժողովն Նիկոյ ընդ պատկերանարգաց 787 Քրիստոսի:  
Ժողովն Շիրակ վանայ 862 Քրիստոսի:
- 20 Ժողովն Սըսայ 1307 Քրիստոսի:  
Ժողովն Տարսոնի 1177 Քրիստոսի:  
Ժողովն Քաղկեդոնի 451 Քրիստոսի:
- Իգմիրցի Եօհաննէս վարդապետն պատրիարք Սաամպօլու  
1156 (1707), սեպտեմբերի 23:
- 25 Լանկ Թէմիւրն ել ի Հայս 835 (1386),  
Լուսաւորիչն մերոյ սրբոյն Գրիգորի ծնունդն 257 Քրիս-  
տոսի:
- Լուսաւորչի եկեղեցին, որ ի Ղալաթիայ սկսան շինել 1170  
(1741) փետրուարի 1:
- 30 Խարբերդցի տէր Միքայելն Աւետիք վարդապետին համար  
վէճիլ նստաւ:<sup>31</sup> որ զԱւետիք վարդապետն բերել տան ի Հռօմա-  
յու և չեղև 1155 (1706) յունիսի Թ (9):
- Խօճա-փաշայի կրակն, որ Նոր Հաշրի մէջն ալ մտաւ 1152  
(1703), սեպտեմբերի ԺԸ (18), շաբաթ:
- 35 Խօճա-փաշայի միւս կրակն, որ Ի (20) սէհէթ վառեցաւ 1157  
(1708), հոկտեմբերի 28, հինգշաբթի: Դարձեալ միւս կրակն Խօ-  
ճա-փաշային, որ չորս ճիւղ եղաւ և ԼԶ (36) ժամ վառեցաւ էր  
1204 (1755) Հայոց թուին, սեպտեմբերի 18, օրն սուրբ Խաչ,  
յոր լուսացաւ:
- 40 Ծովն Սաամպօլու պաղեցաւ Հայոց 1070 (1621), յունուարի 10:  
Կաթողիկոսունք Սըսայ միապատկանք եղեն 28. առաջինն  
Գրիգորիս, վերջինն Գրիգոր Միւսապէկէնց ամս 330:<sup>32</sup>
- Կայծակն զԹաւուխ պազարի տիքիլի թաշն զարկաւ ճաթ-  
ռեց 1147 (1698) յունիսի 22 մէջօրէի, չորեքշաբթի:
- 45 Կայծակ վարդապետն Զէյթինցի նստաւ առաջնորդ Սաամ-  
պօլու 1151 (1702):<sup>33</sup> Ծաղկազարդի երեկոյին ժամուն բակն նստաւ

քիթիւրախով ծանուցում ըրաւ, երկուշաբթին չուեց, ալ ինչ  
երեւելաւ 1153 (1704), ապրիլի 9:

Կարապետ կաթողիկոսն Ձէթիւնցի<sup>34</sup> առաջնորդն Դաղա-  
ախոյ օծաւ. կաթողիկոս էջմիածնի ի Կոստանդնուպօլիս, յ|եկ|ե-  
5 ղեցին սուրբ Ստուածածնայ || 1175 (1726), փետրուարի 27: Յերկ-  
րորդում կիւրակէի աւաղ պահոցն դնաց յէջմիածին և փոխե-  
ցաւ 1178 (1729), հոկտեմբերի 2:

Կարկուտ եկաւ. Ստամպօլ, որ ըրազնեաց ճամ չմնաց, ճամ-  
ճներն տիւտիւկն չալիցին 1163 (1714), ապրիլի 23:<sup>35</sup>  
10 Կէտիկ փաշան Միւֆէթթիշին անէն կրակ ելլաւ 12 սահաթ  
յամեց 1162 (1713),

Կոմիաաս կաթողիկոսն, որ շինեց զՀռիփսիմեանց վկա-  
յարանն և ասաց զԱնձինքն, նստաւ յամի տեառն. 627:<sup>36</sup>

Կոստանդինոս Մեծն վախճանի 341 Բրիստոսի, մայիսի 22:<sup>37</sup>  
15 Կոստանդնուպօլիս առաւ ի Մահմէտ խանէն, ի Մանուէլ  
թաղաւորէն 902 (1453) Հայոց:

Կովղինն եղբերեալ է զգրուածն իւր փրկաստիայական 1685  
Բրիստոսի:

Կրակ ելաւ Թիւֆէկխանային Խայխանայէն մինչ Ուն-դա-  
20 փանէն ներս ցաթկեց, եկաւ Յաթ պաղարն և Շահապտ ճամին  
էմինէտէյի, աշխարհի ըանն կայր ի հոն, ամէնն ալրեցաւ. եկաւ  
Չուխուռ-Չէշմէսվ, Ղաղէսկէրին բազնիքն և Ղարկաւ Ախ-Սարայոֆն  
մինչի Չինարտիպին պտտեաց. եկաւ Այաղմա դռնոֆն Աղային  
դուռն, Մաֆայ մէյտանոֆն զայսքան տեղս 17 (34) սէհէթն սըր-  
25 րեց. 96 աէկրմէն, 12 գլխաւոր փուռ, 26 բազնիք: Այս եղև Տաճ-  
կաց թուին 113 շապան 21, որ Հայոց Ռձկէ (1718), յուլիսի 5 (5)  
գիշերն, 2 (6) սահաթին:

Կրպօ երէց Ղայսէրցի նստաւ. առաջնորդ Ստամպօլու 1125  
(1676) Հայոց:<sup>38</sup>

30 Հոսմուլոս մինչ շինէ զՀոսմ, Աքայար թագաւոր էր ի Հրե-  
աստանի:

Ղաղար Փարսեցի արար ժամանակագրութիւն 507 Բրիս-  
տոսի թուին:

Ղաղար կաթողիկոսն Ջահկեցի յոյժ գիտնական, որ էր  
35 առաջնորդ Իզմիրու յեա նուիրակութեանն Ստամպօլու, նստաւ  
կաթողիկոս 1186 (1737) Հայոց թուին:<sup>39</sup>

Ղասիտէճի կաթողիկոս Սըսայ, որ պիտի կախէին, թուր-  
քացաւ 1145 (1696), յունիսի 5, օրն շաբաթ:

Ղևոնդեայ կատարումն 485:<sup>40</sup>

40 Ղուլէլիզատէ մահտիս Պետրոս Չէլէպին հանգեաւ առ տէր  
1905 (1756), յունիսի 25, Հայոց:

Ճամպաղ խաղաց Ստամպօլ ի Սոլթան Պայաղիտն 1154  
(1705), նոյեմբերի 15: Յետոյ վարի իսկէլէյէն կապեց զչուանն  
մինչ ի դիմացն և խաղաց և էր տօնանմայ, ըւ ի 16 նոյեմբերի  
45 էճմայ էլլին եկաւ և այն դիշերնէ մոմ տօնանմասին, որ ի սո-  
խախներն, չաբսըին սըլս մոմ շաբեցին, որ հիանայիր:

Տա

Տբ

- ձիողալիյին ուհազին կրակն, որ դիմեծ մասն Սաամպօլու ալ-  
 րեց, եղև 1205 (1756) Հայոց, Լուսաւորչի պահող շարթի գիշերն՝  
 Մալղարացի Ասաուածաուրն նահաաակեցաւ 1159 (1710)  
 յունվ[ա]րի 10, երեքշարթի Տիրացու Պաղասարն զպամու-  
 5 թիւնն գրեաց ճառապէս և երկար դովք ասաց վերան չափեալ  
 րաիւք:  
 Մակար մեծն էր յաւուրս Անտօն և սրոյ աշակերտեցաւ իսկ,  
 Մահմէտն երևեցաւ Հ[այոց] 60 (611),<sup>41</sup>  
 Մահաէսի Եաղուպին խղճալի մահն 1201 (1752), յուլիսի 9,  
 10 Հայոց:  
 Մահաէսի Ծերունն հանդեաւ 1201 (1752), յունսի 18,  
 Մահաէսի Սեղրօսն հանդեաւ 1203 (1754), փետրվարի 11,  
 Մանկունք Երեսոսի ննջեցին յաւուրս Դեկոսի 374 ամ և  
 զարթեան յաւուրս Մեծին Թէոգոսի:  
 15 Մաշաոց վարդապետն հայրապետ Հայոց խոաճարտկ հանգ-  
 եաւ 897 և՛ Հայոց 346,<sup>42</sup>  
 Մավրամօլօղին վանքն Ալի փաշան քակեց 1164 (1715),  
 յունվարի 27:  
 Մարկոս Աւրէլիանոս Թագաւորէ 163 Քրիստոսի թուին,<sup>43</sup>  
 20 Մարտիրոս վարդապետն Քէֆէցի նստաւ առաջնորդ Ստամ-  
 պօլու 1108 (1659) և Երուսաղէմի 1116 (1667) և Յեղիպոսոս  
 վախճանեցաւ,<sup>44</sup>  
 Մարտիրոս վարդապետ Մեղրեցի, որ Բ (2) անգամ Ստամ-  
 պօլու նուիրակ եկեր էր, վախճանեցաւ 1166 (1717), օգոստոսի  
 25 10 և ի Պէկօղլին թաղեցաւ:  
 Մարտիրոս վարդապետն Եղնկացի Քիւհանճի<sup>45</sup> կոչեցեալ,  
 նստաւ առաջնորդ Սաամպօլու 1155 (1706) փետրվարի 11, որ  
 եղև եպիսկոպոս ի վերայ Ստամպօլու Սարը կաթողիկոսէն ի  
 Ստամպօլ, ի սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցին:  
 30 Մելքիսէթ կաթողիկոսն նստաւ 1042 (1593) և եղև առաջ-  
 նորդ Ստամպօլու 1048 (1599) Հայոց թուին,<sup>46</sup>  
 Մելքիսեղ վարդապետն, արծարծօղ զարտաքին գիտու-  
 թիւնն, Յէջմիածին վախճանի ի թուին Հայոց 1080 (1631),  
 վարդապետ Սիմէօնի Զուղայեցւոյ և աշակերտ նախկին զտողի  
 35 զայս գիտութիւն ի Հայս:  
 Մեծ Լանդուն կոչեցեալն Ստամպօլու եղեալ է 1109 (1660)  
 Հայոց:  
 Մեծ սիւրկիւնն Սաամպօլու Հայոց 1084 (1635) մայիսի 15,<sup>48</sup>  
 Մեծն Ներսէս դեղակուր եղև ի Պապայ 401 Քրիստոսի,<sup>49</sup>  
 40 Մեսրոպ, աշակերտն սրբոյն ի Սահակայ, եկաց հայրապետ  
 Հայոց ամ մի պակաս և հանգեաւ 482 Քրիստոսի թուոյ,<sup>50</sup>  
 Մինաս վարդապետն Համթեցի նստաւ առաջնորդ Երուսա-  
 ղէմի 1138 (1689),<sup>51</sup>  
 Մխիթար վարդապետն Քիւրտիստանցի առաջնորդ եղև  
 45 Ստամպօլու 1148 (1699), յուլիսի 25,<sup>52</sup>  
 Մովսէս Քերթոզհայրն պայծառանայր Քրիստոսի թուին  
 491:

- Մոսկովոֆու էլշին ևկաւ Սստուածածնի ժամուն մօտն նստաւ,  
Շապան աղայի տունն, 1164 (1715), փետրուարի 2:
- Մինաո վարդապետն Ակնցի, առաջնորդ Մշու սուրբ Կա-  
րապետու, առաջնորդ ևզն Ստամպոլու 1108 (1749): Եւ յետոյ  
5 բնտրեցաւ կաթուղիկոս ի սուրբ Աստուածածնի եկեղեցին, ի  
Ստամպոլ 1200 (1751), յունսի 13 և զնաց յէջմիածին և անդ  
վախճանեցաւ:<sup>53</sup>
- Յակոր Արճեցին էր յաւուրս Զենոնի կայսերն առաջնոյ, որ  
նստաւ 484 Քրիստոսի թուին:
- 10 Յակոր վարդապետն Զմուռնիացի նստի առաջնորդ Ստամ-  
պոլու 1190 (1741), փետրվարի 15, առաջին լինելն է:<sup>54</sup>  
Յոհան Ոսկերեքանն նստի ի Կոստանդնուպոլիս 412:  
Յոհան Մանդակունին նստի 449:<sup>55</sup>  
Յոհան Օձնեցին արար զԺողովն Մանածկերաոյ 177 (728)
- 15 Հայոց:<sup>56</sup>  
Յոհան Որոտնեցին փոխի 837 (1388) Հայոց:  
Յոհաննէս Կոռնեցին մկրտեաց զմղրին 671 (1222):<sup>57</sup>  
Յոհաննէս վարդապետն, Սարկաւագ կոչեցեալ, յոյժ իմաս-  
տուն ի տօմարական գիտութիւնս և այլ, վախճանի 272 (833)
- 20 Հայոց:<sup>58</sup>  
Յոհաննէս վարդապետն Զուղայեցի ծնեալ է ի թվին 1092  
(1643) և մտեալ է ի վանքն Ամենափրկչին ի Սպահան 1107  
(1658) և առեալ կարգ յառաջնորդէ նոյն ուխտին Դաւիթ [վ]ար-  
դապետէ:
- 25 Յոհանէս վարդապետն Իղմիրցի նստաւ Ստամպոլ 1156  
(1707) յԱղէքսանդր կաթուղիկոսէն եկեալ:  
Յոհանէս վարդապետ Կէնճէցի նստաւ ի Ստամպոլ 1163  
(1714), մարտ 21:<sup>60</sup>  
Յոհաննէս վարդապետ Բաղիշեցի նստաւ ի Ստամպոլ 1164  
30 (1715), վախճանի 1190 (1741), փետրուարի 13, Հայոց:<sup>61</sup>  
Նահապետ կաթուղիկոսն նստաւ 1691 օգոստոսի 10, վախ-  
ճանի 1706 յունիսի 13:  
Նաղաշ վարդապետն ողբն ասաց Հայոց 918 (1469):<sup>62</sup>  
Նանա Ասորի, որ զրեաց զմեկնութիւն Յոհաննու գլխոյն,<sup>63</sup>  
35 որ յետոյ ածանցեցաւ ի մեղ, էր սարկաւագ, յաւուրս յետին իշ-  
խանութեանն իշխանացն տիրելոյ յետ Արշակունեաց:  
Նասրաթինն մեռեր էր մեր թուին 495 (1046):  
Նարին Աստուածատուր Սասընցի կաթուղիկոսն նստաւ ի  
Սիւ:<sup>64</sup>
- 40 Ներսէս Մեծն, թոռն թոռին սրբոյ Լուսաւորչին, նստի հայ-  
րապետ Հայոց 371:<sup>65</sup>  
Ներսէս Շնորհալին նստաւ 1165 Քրիստոսի թուին:<sup>66</sup>  
Ներսէս Լամբրոնացին հանդիսանայր ի Ժողովն Տարսոնի  
1177 Քրիստոսի:
- 45 Ներսէս վարդապետն, պատրիարք եղաւ, Պալատցին, Սարբին  
չրաղն, 1153 (1704), ապրիլի 22, երկուշարթի:<sup>67</sup>

Ներսէս վարդապետն կրկին պատրիարկ եղև 1153 (1704), հոկտեմբերի 6, ուրբաթ:<sup>65</sup>

Նոխուսճի կոչեցեալ Յօսմանէս վարդապետն, զուտ Ստամպոլցի, նստաւ առաջնորդ Երուսաղէմի և անդ թաղեցաւ 1146 (1697):<sup>61</sup>

Շնորհալին փոխի ի Քրիստոս 619 (1170) Հայոց:<sup>70</sup>  
Ոսկան վարդապետն ծնաւ ի Սպահան Հայոց 1063 (1614):  
Որոգինէս արար զվեցիջեանն զիրք հին կտակարանին յամի ծննդեան Քրիստոսի 233:

Պատկերն պղնձի Ռատոնու կղղոյն քակի յամին Քրիստոսի 647, որ էր մին յեօթն հր[ա]շիցն շինուածոց:  
Պետրոս Գիտարդելն վախճանի Հայոց 507 (1058):<sup>71</sup>  
Պոչաւոր աստղն մայիսի ամսոյն, որ երեեցաւ 1175 (1726) Հայոց:

Պրօխօրօն Ուոռուսճուխցի էառ զառաջնորդութիւնն Ստամպոլու 1198 (1749) Հայոց թուին:<sup>72</sup>

Պօղոս Անապատականն էր յաւուրս Դեկոսի, որ նստաւ 250 Քրիստոսի:

Սահաթճի վարդապետն և Երեմիայ վարդապետն ուրացան ի կողին երկաթնակաց 1193 (1744), նոյեմբերի 3, Հայոց, չորեքշաբթի:

Սահակ կաթուղիկոսն Արղըումցի, Ահագին կոչեցեալ, այր քոջաքարող, հահադնադոչ, որ էր առաջնորդ Իղմիրու, բնտրեցաւ հայրապետ Հայոց, յեկեղեցւոջ սուրբ Աստուածածնի ի Ստամպոլ 1205 (1756) Հայոց, յունիսի 20:<sup>73</sup>

Սարը կաթուղիկոս Սրսայ՝ ի սուրբ Աստուածածնի եկեղեցին Գ (3) եպիսկոպոս ձեռնադրեց՝ մինն Քիւլհանճի Մարտիրոս վարդապետն էր, Ստամպոլու պատրիարկ:<sup>74</sup> և Դրսի բակն՝ աստիճաններ շինեցին, զարմանալի բաներ, մի էր, որ տեսնողքն զարմացան ապուշ մնացին, որ չէր տեսնուած ի քաղաքս, 1155 (1706) Հայոց, ապրիլի 5:

Սախա օղլու դերձակ աշխարհական եղև առաջնորդ Ստամպոլու 1138 (1689) վէքիլ իրիցօք:

Սահակ հայրապետ Մեծն՝ որդի սրբոյն Ներսէսի Մեծի, նստի հայրապետ Հայոց 431:<sup>76</sup>

Սահակ վարդապետն Ակնցի նստաւ ի Ստամպոլ 1156 (1707), յունվարի 22, և յետ Իղմիրցոյն նստաւ դարձեալ 1157 (1708), հեկտեմբերի 30:<sup>77</sup>

Սենեքերիմ եկն ի վերայ Երուսաղէմի 3291 աշխարհի թուին:  
Սիմէօն Սիւնակեցին պայծառանայր 502:

Սիմէօն վարդապետն Զիւղտիցի վախճանի Հայոց 1106 (1657):

Սուլթան Պայազիտու կրակն, որ մինչև Աստուածածնի ժամն հասաւ 1211 (1762), մայիս 11 լուսանալու պիշերն, Գ (3) ժամու:

Սուպհի Միլթիաթ վարդապետն նստաւ պատրիարկ Ստամպոլու 1147 (1698), մայիսի 6, յետոյ էտիրնէու:<sup>78</sup>

- Վախճան Լնճրե վախճանի 550:
- Վանականն, աշակերտ Դոշին Մխիթարայ. վախճանի Հայոց  
700 (1251):
- Վանքն սուրբ Կարապետու սկսաւ շինիլ, որ կոչի Դլակայ  
5 վանք 310 Քրիստոսի:
- Վարազայ սուրբ խոշն յայտնեցաւ Հայոց 114 (665):
- Վարդան Բարձրաբերթցին արար զիբգ ճարտասանական,  
աննման, խրթին ոճիւ շարադրեալ:
- Վիրք բաժանեցան ի Հայոց, Հայոց 62 (613):
- 10 Վրդանէս՝ որդի որրոյն Գրիգորի, նստի 345:
- Տաճիկն ել ի Հայս, Հայոց 88 (639):<sup>79</sup>
- Տէր Եսային Աւետիք վարդապետին վէքիլ եղև 1154 (1705),  
օգոստոսի 15: Եւ վախճանեցաւ 1169 (1720), յունվարի Գ (3),  
դույուլ[մ]ճի Փափաղ օղլու հաճի Պօղոսի հայրն:
- 15 Տղայ Գրիգորն նստի հայրապետ Հայոց 619 (1170) Հայոց 8ա  
թուին:<sup>80</sup>
- Տպաղրութիւնն գտեալ եղև յամին Քրիստոսի 1344:<sup>81</sup>
- Քեօմիւրճու օղլու Երեմիայ Չէլէպին, եղբայր տէր Կոմի-  
տասին, հանդեաւ 1144 (1695):
- 20 Քիւհանճր Մարտիրոս վարդապետն պատրիարք եղև 1153  
(1704), օգոստոսի 6:<sup>82</sup>
- Օշին յետին նստի արքայ Հայոց 1320 Քրիստոսի թուին:<sup>83</sup>

\* \* \*

Սահակ վարդապետն, նուիրակ սուրբ էջմիածնի, աւարտեաց զաստի կենաս իւր, ի Իղմիր քաղաքին, ՌՄԽԲ (1793) թուոյն Հայոց և ի սեպտեմբերի Ա (1)-ին:

Դեսպանն Ռուսաց եմուտ ի Յոտամպօլ մեծաւ համարձակութեամբ և բաղում զօրօք ի ՌՄԽԲ (1793) թուոյն Հայոց և ի սեպտեմբերի:<sup>84</sup>

Յարութիւն վարդապետն Թէքիրասղցի, նուիրակ սուրբ Երուսղէմի, հանդետւ յաստի տառապանացս ի Իղմիր քաղաքին ՌՄԽԲ (1793) թուին Հայոց և ի սեպտեմբերի ԺԸ (18)-ին, ի ոոյնում ամի, այսինքն՝ 1242 (1793) թուոյն հանգիստ վերատեսուչն ոսրբ Երուսղէմի Յովակիմ պատրիարքն:<sup>85</sup>

Ի թուին Հայոց ՌՄԽԳ (1794)-ին ապրիլի ԺԷ (17)-ին եղև անտանելի վիշտ ի Պուսսայ քաղաքն ազգիս Հայոց, զի մինչ սկսեալ էին շինել անդ եղեալ զեկեղեցին և մերձ ի վախճանին, չարացեալ տաճկաց եկեալ այրեցին զնորաշէն եկեղեցին և զտնօթսն աւար առին: Եւ զկնի ի նոյն ամին տէրութիւնն Կոստանդնուպօլսոյ սուլթան Սէլիմն հրամայեաց շինել, դոր արարին իսկ:

Ի ՌՄԽԳ (1795) թուին սոյն թագաւորս հանդերձ ծերակուտիւքն հրամայեաց ի Ղուճղափու եկեղեցւոյ որմոցն կից շինել մի կողմն ջրի խազնայ և միւս կողմն հավուզ, հանդերձ վեց արշն պատերօք, բայց զկնի ի ՌՄԽԵ (1796) թուին և ի փետրեւրի ԺԱ (11), յորում աւուր և իւր փաշայն բազմութեամբ դիմեաց ի վերայ Տաղլը կոչեցեալ աւաղակաց, հրապուրեալք<sup>86</sup> ի չարեաց, հրամայեցին քակել զշինեալ որմունսն խազնային և հավուզին:

Ի ՌՄԽԵ (1796) թուին և ի յօդոստոսի ԺԸ (18) ի Մարսըվան քաղաքի, ի մէջ նորաշէն սուրբ Աստուածածնի վանիցն, հանդեաւ Պաղտատցի կոչեցեալ Յոհաննէս վարդապետն, առաջնորդ նոյն ուխտին, որ երբեմն եղեալ էր պատրիարք Կոստանդնուպօլսոյ:

Եւ ի ՌՄԽԵ (1796) Հայոց թուին, ի նոյեմբերի ԺԱ (11) նախնի պսակեալ եպիսկոպոս և վերատեսուչն Ամասիոյ և Մարսըվանի Սերաստացի Զէրքէզեան դիտնական և աստուածաբան վարդապետն, որ նստէր ի Յօրթա գիւղն Կոստանդնուպօլսոյ, յաջորդեաց զպսակեալ վիճակն իւր զԱմասիայ և զՄարսըվան հրամանաւ Զաքարիայ պատրիարքի և յարգի իշխանաց հաճութեամբ:

- Որոյ եկեալ ի անրան մարտնչոց ըողում հեղութիւնս կրե-  
լոյն զինի ի ՌՄԽԶ (1797) Թուին և ի հոկտեմբերի ԻԲ (22)-ին  
պատկարաւօք զիմեաց ի յօրհնեալ քաղաքն Ամասիայ, յաւուր  
ուրրաթոյ, առ ի դաանել ապաքինութիւն ի հոգածութենէն  
5 մեաւ ախտիցն, բայց տիրեալ անհունդութելի հոգողութեանն  
ցառոց հմա, յետ երկոց աւուրց, ի լուսանալ երկուշարաթի յութն  
և կէս ժամու, ի ԻԶ (26)-ըն հոկտեմբերի, զմաքրասուն և զսրբ-  
րասէր հողին յանդորրու աւանդեաց ի ձեռն հրեշտակի բարոյ,  
որպէս հաճոյ պատրիարգ առ պատկիչն տմենայն բարեսէր ան-  
10 ձանց եւ կղաւ պաասւական մարմին նորա զինի 34 ժամու, յերեք-  
շարթի ի Յամասիայ ի սուրբ Աստուածածնի գաւթի շիրիմսն  
մերձ ալլում Յահաննու եղիսիկոսի և Կարապետ վկայի. մինչ  
զի ամենայն ժողովուրդք ի Թաղումս || եղեալք ապշութեամբ 2բ  
փոռս հառն աստուծոյ, սակս երկուց պատճառոց մի, որ պատ-  
15 յական մարմին իւր զինի 34 ժամու փոխանալ նեխութեանն,  
անուշահոտ ըուբմամր զմայլեցոյց զրադմախուռ ամբսխոն և երեսք  
նորա պայծառացեալ փայլէր և իբր կենդանի գնէր ծիծաղախտ  
ի զազաղի: Եւ երկրորդ՝ այնմ աւուր բացան երկնից սահանք եւ  
լուծան քաղցրատեղաց անձրեւս, որ իւրի տմիս յառաջ երաշու-  
20 թեամբ ծարավէր երկիր և էր ժամանակ սերմանելոյ, որոց ամե-  
նեցու ինքնին ականատես և իմով ձեռամբ քահանայական օծ-  
մամբ զրօշմօզ կղէ, յետնեալ ծառայո նորին որբազնութեանն  
Մտնուել որբացեալ Սեակիրս և յետոյ եթե հաճեացի տէր սա-  
կաւուք և զվարուցն յալլուր ասացից սոյն երանելոյս:
- 25 Ի ՌՄԽԶ (1797) Թուին և ի հոկտեմբերի ԻԶ (26)-ին քա- 3բ  
ղաքարոզ և բանիբուն Սեբաստացի Յոհաննէս արքեպիսկոպոսն,  
ի Յամասիա քաղաքին, բարի մահուամբ հանգեալ ի Քրիստոս,  
յոյսն բնաւ ընտրելոց:
- Ի ՌՄԽԸ (1799) Թուին և ի մարտի ԺԱ (11)-ին Կոստան-  
30 զինուպօլսոյ պատրիարգ Զաքարիա վարդապետն հանգեալ. առ  
տէր:<sup>87</sup>
- Եւ ի սոյն ամի և մարտ ամսոյ ԺԵ (15)-ին յաստուծոյ  
ընտրեալ քաղցրաբարոյ Դտնիէլ գիտնական արքեպիսկոպոսն  
համայնից հաճութեամբ կարգեցաւ պատրիարգ ի Կոստանդնու-  
35 պօլիս ամենայն Հայոց:<sup>88</sup>

## ԺԱՆՈՒԹԱԳՐԱԻԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Արրահամ Բ. Մշեցի (կոչվել է նաև Խոշաբեցի), Մշու Ս. Կարապետի վանքի առաջնորդն էր: Կաթողիկոս օծվել է 1730 թ. «զատկին մոտերը» (սկզբապատում, էջ 2873), մահացել է 1734 թ. նոյեմբերի 11-ին: Հետաքրքիր է, որ կոչվել է Բաղիշեցի, որովհետև նման վկայություն չունենք:

2. Արրահամ Գ. Կրետացի կաթողիկոս էլմիածնի՝ 1734 թ. նոյեմբերի 14-ից մինչև մահ՝ 1734 թ. ապրիլի 18-ին (սկզբապատում, էջ 2883, 2912):

3. Աղեքսանդր Ա. Ջուղայեցի կաթողիկոս էլմիածնի 1706—1714 թ. թ.:

4. Բնագրում տարևթիվը բաց է թողնված: Խոսքը վերաբերում է Աղեքսանդր Բ. Բյուզանդացուն (կոչվել է նաև Պոլսեցի, մականվամբ Փարաբաշ) էլմիածնում կաթողիկոս օծվել է 1754 թ. մարտի 6-ին և մահացել է 1755 թ. նոյեմբերի 11-ին (սկզբապատում, էջ 2985):

5. Վլամյա բառի տակ, հեղինակը ծածկագիր ձևով տվել է Ամիրդովաթ Ամասիացու բժշկական գրքերի ավարտման տարեթիվը. այսպես՝ Լ (30) + Մ (200) + Ն (400) + Ա (1) + Բ (30) = 941 + 551 = 1482: Ծածկագիրը ժամանակագրության հեղինակը վերցրել է Ամիրդովաթի չափածոյից: Նմուշի համար բերում ենք սկզբի և վերջինիս թառյակները.

«Փառք բեզ տէր և արարիչ, մեզ ողորմեա,

Որ տուող ես մարդկային միտք և ըսգայ...

Գրեցի, կատարեցի բան զինչ որ կայ՝

Ի բառից բժշկութեան զինչ որ գըտա.

. . . . .

Գծողին և շինողին՝ ով որ կարգա՝

Ողորմի Քրիստոս որ ասէ հայր մեղա,

Որ ի բանս այլ պակաս իրք չի մեա.

Փառք բեզ, տէր, հայոց թվական լՄՆԱՅա: (Տես՝ „A. Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum“ թ. 317):

6. Եթե խոսքը վերաբերում է սելջուկների զորավար Արփ-Արսլանի կողմից Անի գրավմանը, ապա այն տեղի է ունեցել ըստ Մ. Ուսույեցու հայոց ՇԺԳ (1064) թվին (սթամանկագրութիւն, էջ 144—150), իսկ Ս. Անեցու ՇԺԳ (1065) թի տօնի Տիրամօրն յաւուր երկուշաբթոյն, (էջ 112) այսինքն՝ 1065 թ. օգոստոսի 15-ին (սկզբապատում, էջ 1264):

7. Հմմտ. Ա. Դավրիժեցի, էջ 670:

8. Աստվածատուր Ա Համատանցի կաթողիկոս էլմիածնի 1715—1725 թ. թ.:

9. Հմմտ. Մ. Խորենացույ «Պատմութիւն հայոց», գիրք Բ, գլ. ՂԱ:

10. Արիստոտելը մահացել է 323 թ. (ն. մ. թ.):

11. Հռոմեական կայսր Թեոդորոս Մեծի (383—395 թ. թ.) որդիները Արկադիոսը թագավորել է Հռոմեական կայսրության արևելյան բաժնում 395—408 թ. թ., իսկ Հոնորիոսը արևմտյան բաժնում 395—423 թ. թ.:

12. Խոսքը վերաբերում է Կ. Պոլսի պատրիարք Ավետիք Եվդոկիացուն: Կարինի առաջնորդն էր և կաթողիկոսյան կատաղի հակառակորդ: Կ. Պոլսի պատրիարք դարձավ 1702 թ., այստեղ էլ եռանդուն պայքար մղեց կաթողիկոսների դեմ, որի հետևանքով Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպան Ֆերիոլը թշնամացավ նրա հետ: Ֆերիոլին հաջողվում է 1703 թ. Ավետիքին արսորել տալ Ասորիք: Մանրամասնություններ տես սկզբապատում, էջ 2679—2681, 2704—2708, 2711—2713, 2721—2744, 2778—2788: Չամչեան «Պատմութիւն Հայոց», հ. Գ, էջ 732—748):

13. Խոսքը վերաբերում է արքեպիսկոպոս Համթեցուն, որը Կ. Պոլսում Ավետիք Եվդոկիացու 1703 թ. գահընկեցությունից հետո դարձավ պատրիարք, բայց մեկ տարի հետո՝ 1704 թ. մահացավ:

14. Ռարսեղ Կեսարացի (331—379 թ. թ.) բրիտոններին նշանավոր սյուններից, նրա բազմաթիվ դրվածքներից թարգմանել են հայերեն:

15. Գրիգոր Նյուսացի, Ռարսեղ Կեսարացու կրասեր եղբայրը. ապրել է շուրջ 330—394 թ. թ.:

16. Գրիգոր Աստվածարան Նաղիադանցի, ծն. 328 թ., վախճանվել է 390 թ.:

17. Դադիկ Ս. Բագրատունի, Աշոտ Ողորմածի որդին և Սմբատ Բ-ի եղբայրը. թագավորել է 949 թ., ըստ Ասողիկի ռեւիսի և իսկ զկնի Սմբատայ, ի նոյն օր՝ թագաւորեաց Դադիկ եղբայր նորա ի ՆԼԸ (989) թուականին, յաւուրս ձմերայնոյ, ի բազաթին Անույս, (Հանդես Դ, 91. 1):

18. Գևորգ վարդապետ Լամբրոնացի կամ Սկեռացի, աչքի ընկնող մատենագիրներից: Մահվան ժամանակն իմանում ենք իր աշակերտ Մովսեսից. «Ըշմարտութեամբ բաղաբավարեալ ի կենցաղումս՝ հանդեաւ իսողաղութեամբ ի Քրիստոս յամսեանն յունվարի, որ օր մետասան էր ամսոյն յաւուր շորերը բարձր (1300 թ.) (սխառանք, էջ 104): Հմտ. Ս. Անեցի, էջ 155: Սակայն մեր հաշվումներով 1300 թ. հունվարի 11-ը կլինի երեքշաբթի:

19. Օրմանյան Դյուտի կաթողիկոսության տարիները նշում է 461 թ. մինչև 478 թ. (սկզբապատում, էջ 418, 434):

20. Իմա՝ Մարկ Ավրելիանոս, իշխել է 270—275 թ. թ.:

21. Գրիգոր Նարեկացին ծնվել է 951 թ. (?) և մահացել 1003 թ. հոկտեմբերի 7-ին (սկզբապատում, էջ 1180, 1181):

22. Գրիգոր Վկայասեր Գրիգոր Մագիստրոսի որդին էր, Հայոց կաթողիկոս եղել է 1066—1105 թ. թ.:

23. Գրիգորիս բորեպիսկոպոս Արշարունաց Մանադկերտի ժողովի (726 թ.) մասնակից: Ընթերցուածոց մեկնութիւնը դրել է Ներսէս Կամսարականի խնդրանք:

24. Ներսես Շնորհալու ավագ եղբայրը, կոչել են նաև Փոքր Վկայասեր, զանազան սրբերի վկայութունները թարգմանելու համար: Կաթողիկոս է եղել 1113—1166 թ. թ.:

25. Ինչպես հայտնի է, Եղիազար Այնթափցին Երուսաղեմի պատրիարք եղել է 1649—1650 թ. թ., իսկ Կ. Պոլսի պատրիարք՝ 1651—1652 թ. թ. (սկզբապատում, էջ 2456, 2474):

26. Բնագրում սույն տողի դիմաց աչ լուսանցքում, մեկ ուրիշը հետագայում ավելացրել է, «Ըստ Զամյանի կամ 273 կամ 277»:

27. Եթե խոսքը վերաբերում է Դադիկ Բ-ի ժամանակ Անիի հանձնմանը Մոնոմախին, ապա այն անդի է ունեցել 1045 թ. գարնանը, որի առթիվ Սմբատը գրում է. «Աստանօր բարձաւ թագաւորութիւն Հայոց, և անկաւ տէրութիւն ազգին Բագրատունեաց» (էջ 63): Իսկ Մ. Ուտհայեցին Դադիկ Բ-ի 1079 թ. սպանութեան առթիվ գրում է. «Եւ աստանօր գազարեալ եղև թագաւորութիւն ի տանէն Հայոց և յազգէն Բագրատունեաց» (էջ 220): Մինչդեռ Ս. Անեցին Արփ-Արսլանի կողմից 1065 թ. Անիի գրավումը նշում է, որպես Բագրատունյաց թագավորության կործանում, ըստ երևույթին այսպես է մոտեցնել նաև ժամանակագրության հեղինակը:

28. Կիլիկիայի հայկական թագավորության վախճանը համարվում է 1375 թ., երբ Լևոն վերջինը (Ե) չկարողանալով դիմադրել Եգիպտոսի և Հալեպի կուսակալի միացյալ ուժերի ճնշմանը, հաղթվեց և գերվեց:

29. Դվինի առաջին ժողովը տեղի է ունեցել 506 թ. (սկզբապատում, էջ 502), հմտ. «Արարատ», 1908 թ., էջ 696:

30. Կարնո ժողովը, որի որոշումներին համաձայնվել էր Եզր կաթողիկոսը, տեղի է ունեցել 633 թ.:

31. Խոսքը վերաբերում է Ավետիք Եվգոկիացուն (տես ծանոթ. 12): Միքայել Խարբերդցին կարճ ժամանակով դարձավ Ավետիք Եվգոկիացու փոխանորդ, երբ վերջինս գտնվում էր արևոտում:

32. Հեղինակը նկատի ունի Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսից (1066—1105 թ. թ.) մինչև Գրիգոր Բ. Մուսաբեգյանցը (1439—1441 թ. թ.) եղած կաթողիկոսները, որոնց թիվն հավասար է 28-ի, սակայն տարիների հաշիվը կլինի ոչ թե 330, այլ 375 (1441—1065):

33. Խոսքը վերաբերում է Կ. Պոլսի պատրիարք Գալուստ Ամասիացուն (Ջեյթունցի), որի մականունը Կայծակ էր (հմտ. սկզբապատում, էջ 2695—2697, 2724—2726):

34. Նույն ինքը Կարապետ Դ Ուլենցի կաթողիկոս ամենայն Հայոց:

35. Հմտ. XXV ժամանակագրություն:

36. Կոմիտաս Ա. Աղցեցի կաթողիկոս Հայոց 615—628 (սկզբապատում, էջ 660—677): Բա-

ցի «Կնիւր հաւատոյ»-ից գրել է «Անձինք նուիրեալը»-ն (Հսիփոթիմյանց շարականը)։ (Այս մասին տես «Ազգապատում», էջ 670—672)։

37. Կոստանդին մեծի մահն ընդունված է նշել 337 թ.։ (Տես էջ 278, ծանոթ. 17)։ Հեղինակը դուցե նկատի ունի Կոստանդին IV-ին։

38. Կարապետ Բ Կեսարացի, ժողովուրդը կոչում է տէր Կրպո, հինգ անգամ խարդախությամբ դարձել է Կ. Պոլսի պատրիարք։ Հեղինակը նկատի ունի նրա լուսաշին անգամ պատրիարք դառնալը։

39. Ղազար Զահկեցին կաթողիկոս եղել է 1737 թ. հուլիսից մինչև 1751 թ.։

40. Խոսրը վերաբերում է 451 թ. Վարդանանց պատերազմի մասնակից հոգևորականների արսորավայրում նահատակությանը, սակայն այդ տեղի է ունեցել 454 թ. հուլիսի 25-ին («Աղ-դապատում», էջ 401)։

41. Հեղինակը նկատի ունի իսլամի հիմնադիր Մուհամմեդի գործունեության սկիզբը։

42. Հմմտ. «Արարատ», 1909 թ., էջ 179։

43. Տես ծանոթ. 20։

44. Մարտիրոս վարդապետ Ղրիմեցի կամ Կաֆայեցի, 17-րդ դարի նշանավոր տաղասաց, մահացել է 1683 թ. Եգիպտոսում։

45. Պեոք էլ լինի Քյուհանճի, սրա օծման մասին տես «Ազգապատում», էջ 2735—2737։

46. Խոսրը վերաբերում է Մելքիսեդեկ Գառնեցուն, էջմիածնի կաթողիկոս եղել է 1593 թ. մինչև 1626 թ., աթոռակից Դավիթ Դ. Վաղարշապատցուն։ էջմիածնի պարտքերը վճարելու նպատակով գնաց Կ. Պոլսի նյութական օժանդակություն խնդրելու, որտեղ 1599 թ. ընտրվեց պատրիարք։

47. Խոսրը վերաբերում է Մելքսեթ վարդապետին, Երևանի Վժան գյուղից, Ամրգուլու վանքում աշակերտել է Ներսես վարդապետ Մոկացուն (նաև Բեղլու), սովորել է Սյունյաց Հարանց մեծ անապատում, իմի անապատում։ Սրա մասին մանրամասն պատմում է Ա. Դավրիժեցին (էջ 395—401)։ Մելքիսեթի մահվան վկայությունը Ա. Դավրիժեցուն մոտ նշված է ՌՋ (=1557), (էջ 401), որը բացահայտ (գուցե տպագրական) սխալ է։

48. Այս արարի մասին հիշում է Գր. Կամխանցու աշակերտ Մինասը, բավական մանրամասն (Ձեռ. № 7273, էջ 71բ)։ Այս գեպը չափածո նկարագրել է նաև Հակոբ Ակնեցին, որի բանաստեղծությունը գտնվում է Ձեռ. № 1113, էջ 209բ։

49. Առավել ստույգ տեղեկություններով Ներսեսը մահացել է 373 թ.։

50. Խոսրը վերաբերում է Մեսրոպ Մաշտոցին, որը սակայն պաշտոնապես կաթողիկոս չի եղել, այլ «Սահակի ժամանակէն Վաղարշապատի մէջ անոր փոխանորդութիւնը կը վարէր...» («Ազգապատում», էջ 323), և որը մահացել է Սահակ Պարթևի մահից 6 ամիս հետո՝ 440 թ. փետրվարի 17-ին, Մ. Արեղյան, «Հայոց հին գրականության պատմություն», հ. I, էջ 79, Իսկ լեոն նշում է 439 թ. փետրվարի 17-ին. «Հայոց պատմություն», հ. II, 1947, էջ 33։

51. Տես և հմմտ. «Ազգապատում», էջ 2639։

52. Մխիթար Քյուրղիստանցի (Սղերգցի) Կ. Պոլսում պատրիարք եղավ 1699 թ. հուլիսի 25-ից մինչև 1700 թ. դեկտեմբերի 4-ը։ («Ազգապատում», էջ 2694)։

53. Հմմտ. «Ազգապատում», էջ 2977—2982։

54. Խոսրը վերաբերում է Կ. Պոլսի պատրիարք Հակոբ Նալլանին 1741—1749 թ. թ.։

55. Յոհան Մանդակունին կաթողիկոս եղել է 478—490 թ. թ.։

56. Մանազկերտի ժողովը տեղի է ունեցել 726 թ.։

57. Հովհաննես վարդապետ Գառնեցի Մկրտել է բազմաթիվ մահմեդականներու վկայություններ հավանաբար վերաբերում է հենց սրան։

58. Հով. Սարկավազը մահացել է 1129 թ.։ Տես I ժամանակագրություն, էջ 25, 28, ծանոթ. 13։

59. Հովհաննես Զմյուռնացի, Կ. Պոլսի պատրիարք ընտրվել է 1707 թ. սեպտեմբերի 26-ին։

60. Հմմտ. «Ազգապատում», էջ 2795—2796։

61. Խոսրը վերաբերում է Հովհաննես Կոլոտին, Կ. Պոլսի պատրիարք։

62. Հմմտ. «Մ. Նաղաշ և իւր տաղերը», Կ. Կոստանեանց, Վաղարշապատ, 1898, էջ 11—12։

63. Խոսրը վերաբերում է Հովհաննու Ավետարանի մեկնությանը։

64. Աստվածատուր Սասնեցի Մականունը Նարին (պրսկ. ճնուրբ)։ Սաի կաթողիկոս 1691—1693 թ. թ.։ («Ազգապատում», էջ 2646—2648, 2665)։

65. Ներսես Պարթևի կաթողիկոս օծվելն ընդունված է նշել 353 թ.։ Մակվարան առաջարկում է 351 թ. («Untersuchungen zur Geschichte von Erzerum» Heft I. Göttingen, 1876. s. 223) մի այլ տեղ՝ 356 թ., ավելի շուտ 355 թ. («Die Entstehung der Armenischen Bistümer» Roma, 1932. s. 230)։

66. Ներսես Շնորհալին կաթողիկոս եղել է 1166 թ.։

67. Ներսես Պալատցին Սսի կաթողիկոս Մաթեվոսի (Սարի մականունով) աշակերտն էր, հայրովն Վախուտ Կաթակին 1704 թ. ապրիլի 22-ից։

68. Խոսրը վերաբերում է Ներսես Պալատցու (ծանոթ. 67) երկրորդ անգամ պատրիարք լինելուն։

69. Հովհաննես Նովսոթի (Սիսեռակեր) նրուսաղեմի պատրիարք եղավ 1685—1687 թթ., երկրորդ անգամ պատրիարք լինում է 1691 թ., մահացել է 1697 թ. («Ազգապատում», էջ 2639)։

70. Ն. Շնորհալին մահացել է 1173 թ. օգոստոսի 16-ին հինգշաբթի։ Տես III ժամանակա-  
պարտություն, էջ 92, ծանոթ. 24։

71. Տես և հմմտ. XIV ժամանակագրություն, էջ 202։

72. Պրոսպերոս Ռուստրի (Րուստրի), նրուսաղեմի միաբան, բռնություններ տիրացավ պատրիարքության դահլիճ 1749 թ. մարտի 26-ին։ Հաջորդեց Հակոբ Նալբանդին, բայց շուտով՝ 1749 թ. ապրիլի 2-ին, սուլթանի միջամտությամբ արտոնեցին։ Հաջորդեց Մինաս Ակնեցին (Տես «Ազգապատում», էջ 2968—2969)։

73. Աղեքսանդր Բյուզանդացու մահից հետո էջմիածնի միաբանության որոշմամբ կաթողի-  
կոս հռչակվեց Սահակ Ահաբան (կամ Կեղեցի), Հով. Կոլոտի աշակերտներից։ («Ազգապա-  
տում», էջ 2986—2988)։

74. Մատթեոս Կեսարացի, մականունը Սարը (Շեկ) Կ. Պոլսի պատրիարք եղել է 1692—  
1694 թ. թ.։ Սսի կաթողիկոս ընտրվել է 1694 թ.։

75. Տես ծանոթ. 45։

76. Օրմանյանի հաշվումներով Սահակ Պարթևը կաթողիկոս եղել է 389—438 թ. թ. («Ազ-  
գապատում», էջ 256)։

77. Խոսրը վերաբերում է Սահակ վարդապետ Ապուլիսցու Կ. Պոլսի պատրիարք լինելուն,  
որը առաջին անգամ հաջորդեց Միքայել Բահանյա Խարբերդցուն 1707 թ. հունվարի 22-ին,  
իսկ երկրորդ անգամ՝ Հովհ. Ջմյուռնացուն (Իզմիրցուն) 1708 թ. դեկտեմբերի 30-ին։ Հմմտ.  
«Ազգապատում», էջ 2753, 2760։

78. Հմմտ. «Ազգապատում», էջ 2683։

79. Նկատի ունի արաբների արշավանքը, տես և հմմտ. Հ. Մանանդյան «Մանր հետազո-  
տություններ», Երևան, 1932 թ., էջ 23—28։

80. Գրիգոր Դ. Տղա, հաջորդել է Ն. Շնորհալուն։ Կաթողիկոս եղել է 1173—1193 թ. թ.։

81. Տես էջ 279, ծանոթ. 33։

82. Մեղ անհասկանալի պատճառով Մարտիրոս Երզնկացի (Քյուլհանճի), պատրիարք լինե-  
լը կրկնված է մի դեպքում 1706 թ. ներքո, մյուս դեպքում 1704 թ.։

83. Ինչպես հայտնի է, Օշին թագավորը մահացել է 1320 թ., իսկ թագավոր եղել է 1308 թ.։

84. Բնադրում ամսաթիվը բաց է թողնված։

85. Խոսրը վերաբերում է Հովհաննիս Փանաբեոցուն, նրուսաղեմի պատրիարք 1657—  
1793 թ. թ.։

86. Բնագրում «հրապարակ» ձևով։

87. Զաքարիա Կաղզվանցի, Կ. Պոլսի պատրիարք 1773—1781 թ. թ.։

88. Դանիել Սուրմառեցի, հաջորդեց Զաքարիա Կաղզվանցուն, որպես պատրիարք Կ. Պոլ-  
սում մնաց մինչև 1800 թ. և ցարական կառավարության հրահանգով 1800 թ. արտոնվեց։  
1802 թ. Բագրևանդում օծվեց էջմիածնի կաթողիկոս, իսկ մինչ այդ կաթողիկոսական գահը  
ձեռք էր բերել Դավիթ Ե-ը։ Այստեղից բացվեց Դավիթ-Դանիելյան վեճը, որը տևեց մի քանի  
տարի։